

دوفصلنامه ویژه پژوهش‌های ادبی و متن‌شناختی

دوره جدید، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۱ (پیاپی ۷۰)

۷۰

- تور در متون پهلوانی ایران و معرفی «داستان تور بن جهانگیر» / رضا غفوری / ۹
- کلمات مختوم به «-ای» و «-وی» در متون قدیم فارسی... / مسعود راستی پور / ۲۷
- «جامع الحساب»: اثری فارسی منسوب به نصیرالدین طوسی در حساب هوایی / فاطمه سادات سعادت‌مند / ۴۹
- اقتباس شیرعلیخان لودی از «جامع الصنائع والاوزان» سیف جام هروی... / امید شاه‌مرادی / ۷۳
- سابقه پیوند وزن شعر و موسیقی در متون کهن / بهراد بنایی / ۸۵
- «گرشاه‌نامه»: تلفیق شاهنامه و گرشاسب‌نامه در برخی از دست‌نویس‌ها... / علی اصغر ابراهیمی و نیچه / ۱۱۹
- احتمال الحاقی بودن غزلی مشهور در دیوان حافظ / امیر شفق / ۱۴۱
- دو نسخه کهن به‌یغمارفته از منظومه «دولرانی خضرخان»... / مهدیه اسدی و بیژن ظهیری ناو / ۱۵۷
- روایات لیلی و مجنون در ادبیات مکتوب کردی / هادی بیدکی / ۱۷۹
- اربعین‌نگاری صوفیان: بررسی و تصحیح اربعینات منظوم از قطب محیی کوشکناری / احسان پورابریشم / ۱۹۹

فهرست

- سخن سردبیر..... ۵
- تور در متون پهلوانی ایران و معرفی «داستان تور بن جهانگیر» / رضا غفوری ۹
- کلمات مختوم به «-ای» و «-وی» در متون قدیم فارسی... / مسعود راستی پور..... ۲۷
- «جامع الحساب»: اثری فارسی منسوب به نصیرالدین طوسی در حساب هوایی / فاطمه سادات سعادت‌مند..... ۴۹
- اقتباس شیرعلیخان لودی از «جامع الصنایع والاوزان» سیف جام هروی و... / امید شاه‌مرادی..... ۷۳
- سابقه پیوند وزن شعر و موسیقی در متون کهن / بهراد بنایی..... ۸۵
- «گرشاه‌نامه»: تلفیق شاه‌نامه و گرشاسب‌نامه در برخی از دست‌نویس‌ها... / علی اصغر ابراهیمی وینیچه..... ۱۱۹
- احتمال الحاقی بودن غزلی مشهور در دیوان حافظ / امیر شفقت..... ۱۴۱
- دو نسخه کهن به‌یغمارفته از منظومه «دلرانی خضرخان»... / مهدیه اسدی و بیژن ظهیری ناو..... ۱۵۷
- روایات لیلی و مجنون در ادبیات مکتوب کردی / هادی بیدکی..... ۱۷۹
- اربعین‌نگاری صوفیان: بررسی و تصحیح اربعینات منظوم از قطب محیی کوشکناری / احسان پورابریشم ۱۹۹
- چکیده انگلیسی / مجدالدین کیوانی..... 3

«گرشاهنامه»:

تلفیق شاهنامه و گرشاسب‌نامه در برخی از دست‌نویس‌ها با توجه به توالی داستانی

علی اصغر ابراهیمی و نیچه*

تقدیم به مرضیه و مژگان طالب‌پور و علی گنجه‌ای که دسترسی
به نسخه ۴۹۰۶ کتابخانه بریتانیا به دوستی بیدریغشان ممکن شد.

چکیده

شاهنامه را می‌توان به این اعتبار که شامل شرح اتفاقات از آغاز خلقت در جهان ایرانی تا پایان کار ساسانیان است، جامع‌ترین حماسه منظوم ملی - تاریخی ایران دانست. اگر مبنای تاریخ‌نگاری ما شاهنامه باشد، داستان گرشاسب‌نامه مربوط به دوره‌ای تقریباً هزارساله است که از آوارگی جمشید و به تخت‌نشستن ضحاک آغاز و تا پایان کار ضحاک و کمی بعد از شاهنشاهی فریدون ادامه پیدا می‌کند و نزدیک به پانصد بیت از شاهنامه شرح وقایع این دوره را شامل می‌شود. وزن مشترک و به‌هم‌تنیدگی موضوعی شاهنامه و گرشاسب‌نامه باعث شده‌است که در بعضی دست‌نویس‌های شاهنامه، این دو منظومه اثری واحد در نظر گرفته شوند و داستان‌های مربوط به گرشاسب‌نامه در خلال داستان‌های شاهنامه و بر اساس توالی صحیح وقایع داستانی، کتابت گردد. مقاله حاضر به بررسی این موضوع می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، گرشاسب‌نامه، فردوسی، اسدی طوسی، تلفیق

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۴

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی (گرایش حماسی) دانشگاه اصفهان / vinicheh@yahoo.com

مقدمه

نمی‌دانیم اگر فردوسی خود می‌خواست سرودن شاهنامه را آغاز کند چه وزنی را برای این کار انتخاب می‌کرد، اما وقتی کار سرودن شاهنامه توسط دقیقی با مرگ نابهنگام او ناتمام ماند و نظم خدای‌نامه را فردوسی بر عهده گرفت، غیر از هزار و چند بیتی که از دقیقی به یادگار مانده بود، شالوده‌وزنی‌ای که او برای نظم این اثر پی‌ریخته بود نیز توسط فردوسی پذیرفته شد، گرچه برخی معتقدند فردوسی سرودن بعضی داستان‌های منفرد شاهنامه مثل داستان «بیژن و منیژه» را قبل از مرگ دقیقی آغاز کرده بود.

بعد از سرودن شاهنامه، آثار ملی - حماسی زیادی به پیروی از آن سروده شد که بیشتر آنها علاوه بر وزن، دارای پیوندهای داستانی با شخصیت‌های شاهنامه نیز هستند. گرشاسب‌نامه یکی از این آثار است و این تنیدگی به گونه‌ایست که خود اسدی در آغاز گرشاسب‌نامه می‌گوید:

نهالی بُد این رُسته هم زان درخت شده خشک و بی‌بار و پژمرده سخت
 من اکنون ز طبعم بهار آورم مر این شاخ نوراً به بار آورم
 به باد هنر گل کفانم بر اوئی ز ابر سخن دُرفشانم بر اوئی
 (اسدی طوسی، ۱۳۹۶: ۴۴)

اما برخی کاتبان این شاخ نوراً میان آن درخت تنومند چنان جای دادند که انگار شاعر این دو اثر یکی است. تعداد قابل توجهی از نسخه‌های شاهنامه وجود دارد که متن گرشاسب‌نامه اسدی نیز در آنها گنجانده شده است و در فهرست‌ها به نام شاهنامه ضبط شده‌اند.

پیشینه پژوهش

رضاقلی خان هدایت در مجمع‌الفصحاح، ذیل اسدی طوسی، توضیحات مختصری در مورد گرشاسب‌نامه بدین صورت آورده است:

مخفی مباد که مثنوی گرشاسب‌نامه کتابی کم‌یاب و غیرمعروف بوده و در این عرض مدت، بعضی دیباچه آن را ترک کرده، از آغاز رفتن جمشید به زابلستان تا انجام روزگار گرشاسب و نریمان و سام و آغاز جهان پهلوانی زال در ضمن بعضی شاهنامه‌ها ترکیب کرده‌اند و بر مردم بی‌تتبع، حقیقت آن آشکار نبوده... (هدایت، ۱۳۸۱: ۴۰۸).

و شاید همین باعث شده باشد که هدایت تقریباً یک‌چهارم گرشاسب‌نامه را در کتاب خود درج نماید.

حبیب یغمایی در مقدمه گرشاسب‌نامه و در معرفی نسخه‌ها در بند هشتم، می‌نویسد: «شاهنامه‌ای خطی متعلق به آقای بدیع‌الزمان فروزانفر که گویا در اواخر دوره صفویه کتابت یافته و تا آنجا که بنده را آگاهیست اولین نسخه‌ایست که داستان‌های گرشاسب را در متن شاهنامه گنجانده است...» (اسدی‌طوسی، ۱۳۹۶: ۲۱). همچنین محمود امیدسالار در مقاله «گرشاسب‌نامه و قاعده حذف نسخه رونویسی شده» در معرفی نسخه‌های موجود گرشاسب‌نامه چنین گفته است: «از گرشاسب‌نامه ۳۹ نسخه کامل و ناقص در فهرست استوری ذکر شده... هفت عدد ازین ۳۹ نسخه روایات کوتاه و بلندی از گرشاسب‌نامه است که در نسخ گوناگون شاهنامه ادغام شده‌اند» (امیدسالار، ۱۳۹۴: ۱۸). امیدسالار نشانی از نسخه‌های مذکور به دست نداده است، اما به احتمال زیاد منظور او نسخه‌ها یا شماری از آنهاست که در ادامه معرفی خواهد شد.

اینها البته غیر از دست‌نویس‌هایی است که به صورت مجموعه گردآوری شده‌اند و شامل چندین منظومه مستقل حماسی هستند؛ از جمله، مجموعه‌ای از پنج منظومه حماسی شامل شاهنامه، گرشاسب‌نامه، کوش‌نامه، بهمن‌نامه و شهنشاه‌نامه که گویا مجلد اول آن شامل شاهنامه (مورخ ۷۹۹ق) است که در موزه چستریتی محفوظ است و چهار منظومه دیگر در کتابخانه بریتانیا و با شماره Or.2780 نگهداری می‌شود و در ماه صفر سال ۸۰۰ق توسط محمد بن سعید بن عبدالله قاری کتابت شده است (شاپوران، ۱۳۹۶: ۵۶۵)، یا دست‌نویس دیگری از گرشاسب‌نامه که در تصحیح حبیب یغمایی به اختصار «آ» نامیده می‌شود و متعلق به کتابخانه آستانه رضویه است که با شاهنامه و چند مثنوی دیگر یکجا تجلید و صحافی شده است (اسدی‌طوسی، ۱۳۹۶: ۲۰).

پیش از این، قدیم‌ترین نسخه معرفی شده از این دست، در تملک مرحوم فروزانفر بوده است که حبیب یغمایی آن را متعلق به اواخر دوره صفوی دانسته است. در مقاله حاضر سه نسخه قدیمی‌تر معرفی خواهد شد؛ یکی نسخه‌ای با تاریخ نقل شده از دست‌نویسی کهن‌تر به تاریخ ۷۴۸ق، دیگری به تاریخ ۹۷۴ق مرقوم در انجامة نسخه، و نسخه مکتوب به خط میرعماد به تاریخ ۹۸۱ق.

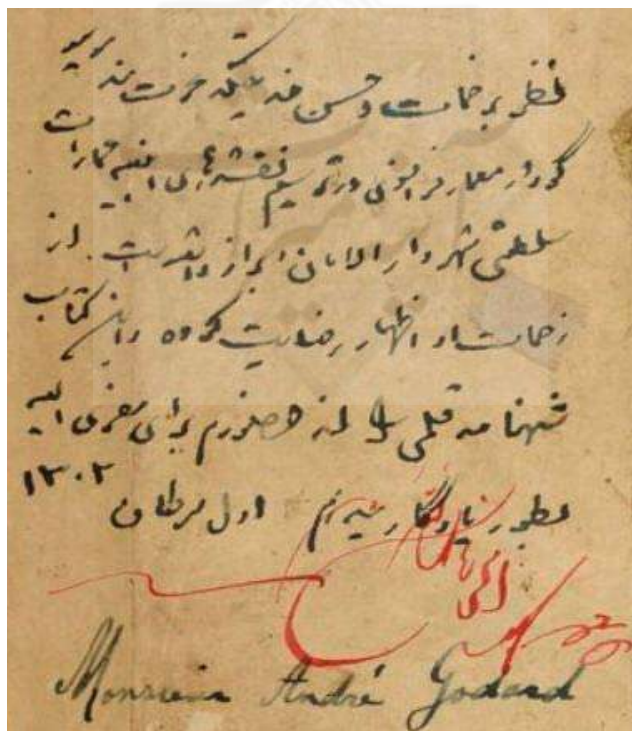
توضیحات:

۱. تحفه‌ای از دارالامان:

نسخه‌ای از شاهنامه‌ای در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود که در یکی از برگ‌های آغازین آن عبارتی بدین مضمون نوشته شده است:

نظر به زحمات و حسن خدمتی که عزت‌مند موسیو گودار معمار فرانسوی در ترسیم نقشه‌های ابنیه عمارات سلطنتی شهر دارالامان ابراز داشته است از زحمات او اظهار رضایت کرده و این کتاب شهنامه قلمی را از حضورم برای معزی‌الیه به‌طور یادگار میدهم (؟) اول سرطان ۱۳۰۲ (فردوسی، کتابخانه ملی فرانسه: گ ۳ر).

یادگاری که توسط گودار به فرانسه می‌رود از طرف امان‌الله‌خان، پادشاه افغانستان، به او هدیه شده است و امضای ایشان نیز در پایین همین رقم قابل مشاهده است.

این منظومه نفیس با دو مجلس نگاره دوگانه با قاب‌اندازی مرصع آغاز می‌شود و بعد از آن دارای سرلوح دوگانه مزین به کنگره‌هایی همراه با تذهیب و ترصیع است. در بخش میانه

تذهیب، ترنج و سرترنج به چشم می‌خورد و در بالای ترنج صفحه اول عبارت کتاب و در صفحه روبرو عبارت شاهنامه دیده می‌شود.

کتاب با مقدمه شاهنامه بایسنغری همراه با اندکی تغییر، تلخیص، اختلافاتی در ضبط و مقداری تصرف عقیدتی از جمله حذف دو بیت در مورد خلفای راشدین - که می‌تواند حاصل تصرف کاتب یا مالک شیعی نسخه باشد - آغاز می‌شود.

این دست‌نویس - که در اول ماه رجب سال ۹۷۴ ق به قلم امیرالکتاب شیرازی کتابت شده است - در قسمت متن، دارای جدول‌بندی ۵ ستونی است که متن شاهنامه در چهارستون میانه صفحه و مثنوی‌های خردنامه جامی، تمرنامه هاتقی و شهشناه‌نامه میرزا قاسم گنابادی طبق آنچه در انجامه نسخه قید شده است، در ستون کناری (هامش) صفحات نوشته شده است. در هر صفحه، اگر عنوان وجود نداشته باشد، ۵۰ بیت ضبط شده است. متن پس از اتمام مقدمه بایسنغری با سرلوحه‌ای تاج‌دار آغاز می‌شود که در کتیبه بالای صفحه و در میان ترنج به خط نستعلیق نوشته: «کتاب شاهنامه».

این شاهنامه دارای ابیات الحاقی فراوان و ضبط‌های نادرست در هر دو منظومه شاه‌نامه و گرشاسب‌نامه است. از جمله، بعد از حاکم شدن ضحاک، ضمن داستانی ساختگی در نامه‌نگاری بین ضحاک و جمشید و رویارویی چهل‌روزه بی‌حاصل این دو، جمشید بعد از بریده شدن جسمش با اژه، دوباره وارد داستان گرشاسب می‌شود:

پس از هفتصد سال شاهی چنین	به اژه بریدند جسمش هم‌مین
نهان از همه مردمان شاه رفت	رها کرد راه و به بیراه رفت
برفت و بیانداخت تخت و کلاه	بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

(فردوسی، کتابخانه ملی فرانسه: گ ۲۵ر)

بیت آخر در شاهنامه چاپ خالقی مطلق در صفحه ۵۱ قرار دارد. در ادامه این نسخه با این بیت از گرشاسب‌نامه پی‌گرفته می‌شود:

جهان زیر فرمان ضحاک شد ز هر نامه‌ای نام او پاک شد
(همان‌جا)

که در گرشاسب‌نامه چاپ یغمایی در صفحه ۴۶ قرار دارد و این دو بیت اخیر پل بین

شاهنامه و گرشاسب‌نامه است. در این دست‌نویس، داستان گرشاسب‌نامه به صورت مختصر در ۲۸ صفحه و نزدیک به هزار بیت تا لشکرکشی به هندوستان به حمایت از مهرآج و گرفتن بهو و بر دار کردن او، ادامه پیدا می‌کند و بعد از آن، با حذف بقیه متن، با مرگ اثرط، پدر گرشاسب، و تولد نریمان ادامه می‌یابد. بعد از آن، داستان خواب‌دیدن ضحاک و تعبیر آن توسط موبدان از شاهنامه وارد متن می‌شود و داستان تا بر تخت‌نشستن فریدون از شاهنامه نقل می‌شود. سپس به داستان گرشاسب برمی‌گردد و تا برگشتن از چین و آوردن هدیه‌ها به دربار فریدون توسط نریمان دنبال می‌شود و ناگهان با داستان زن گرفتن فریدون برای پسرانش از شاهنامه ادامه پیدا می‌کند. لازم به ذکر است که در همین قسمت اندک هم جزییات داستان به کلی حذف شده است و از سیر و سیاحت گرشاسب در هندوستان و دیدن عجایب آن سرزمین در این دست‌نویس اثری نیست.

وجه مهم این نسخه تاریخ کتابت آن است که طبق اطلاعات موجود نگارنده، قدیم‌ترین نسخه شاهنامه است که به این صورت کتابت شده است. شاهنامه گودار به شماره ۲۱۱۳ در کتابخانه ملی فرانسه محفوظ است.

۲. تفصیل گرشاسب‌نامه گودار:

نسخه‌ای دیگر از شاهنامه فردوسی در کتابخانه بادلیان آکسفورد موجود است که شباهت‌هایی با نسخه متعلق به آندره گودار دارد و تنها در بعضی ضبط‌ها با هم متفاوتند؛ مقدمه منشور - که بخشی از آن افتادگی دارد - نیز احتمالاً در دو نسخه مشابه بوده است. برای نمونه به تعدادی از همانندی‌ها اشاره می‌شود:

- داستان نامه‌نگاری ضحاک و جمشید، که در بخش مربوط به نسخه گودار بیان شد، با همان جزییات در این نسخه نیز تکرار شده است.
- بعد از تولد گرشاسب، در هر دو نسخه از شاهنامه فردوسی ابیاتی در میان داستان الحاق شده، از جمله:

چو ضحاک شد بر جهان شهریار	برو سالیان انجمن شد هزار
سراسر زمانه بدو گشت باز	برآمد برین روزگار دراز

(فردوسی، کتابخانه بادلیان: گ ۲۷ر)

پس از چندین بیت - که شامل داستان خوالیگران است - داستان دوباره به حضور ضحاک در زاولستان برمی‌گردد:

همان سال ضحاک کشورستان
ز بابل بیامد به زابلستان
(همان: گ ۲۷ پ)

● در هر دو نسخه، پیوند شاهنامه به گرشاسب‌نامه با این ابیات صورت می‌گیرد:

پس از هفتصد سال شاهی چنین
به آزه بریدند جسمش همین
نهان از همه مردمان شاه رفت
رها کرد راه و به بیراه رفت
برفت و بیانداخت تخت و کلاه
بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه
جهان زیر فرمان ضحاک شد
ز هر نامه‌ای نام او پاک شد
(همان: گ ۲۱ ر)

که در مورد دو بیت پایانی توضیحی در بند ۱ ارائه گردید.

از این شباهت‌ها که بگذریم، این نسخه برخلاف نسخه آندره گودار - که در آن داستان گرشاسب به ناگهان رها می‌شود - داستان زاده‌شدن سام نریمان را نیز در بر دارد و بعد به داستان زاده‌شدن فرزندان فریدون و سپس تر به زن‌خواستن برای آن‌ها می‌رسد. این نسخه در عنوان‌ها نیز نسبت به نسخه قبل دقیق‌تر است. متن به صورت مجدول چهارستونی با خط نستعلیق خوش کتابت شده‌است. در پایان کتاب به شاه عباس اشاره شده و تاریخ کتابت را ۱۰۱۰ ق نوشته‌است:

تن شاه عباس آباد باد
سرش سبز و جان و دلش شاد باد
ز هجرت شده الف و ده روزگار
به نام جهان‌داور کردگار
(همان: گ ۵۷۹ ر)

نکته مد نظر از طرح این بحث این است که شباهت بسیار زیاد این دو نسخه و کامل‌تر بودن نسخه متأخر نشان می‌دهد که نسخه اصلی - که می‌تواند مادر نسخه این دو دست‌نویس بوده باشد - احتمالاً تاریخ قدیم‌تری از دست‌نویس متعلق به موسیو گودار (۹۷۴ ق) داشته‌است.

۳. حماسه میرعماد حسنی:

دست‌نویس شماره Or.12985 متعلق به کتابخانه بریتانیا (British Library) با نام «گرشاسب‌نامه سروده ابومنصور احمد بن علی اسدی طوسی» مطابق انجامه، در سال ۹۸۱ق و توسط عماد الحسنی (میرعماد) در قزوین کتابت شده است. این منظومه با مقدمه شاهنامه ابومنصوری آغاز می‌شود و پس از آن، بخش کوتاهی از مقدمه بایسنغری شامل داستان چهار شاعر، فقاعی و هجونامه محمود را در بر می‌گیرد. بعد از مقدمه در برگ آغازین منظومه - که دارای سرلوحه تاج‌دار است - در کتیبه بازوبندی بالای صفحه به خط نسخ نوشته است: «آغاز شاهنامه حکیم فردوسی رحمة الله علیه». متن این دست‌نویس در ۲۱۲ برگ با خط نستعلیق کتابت شده است و در آن هشت مجلس نگاره نیز وجود دارد. اشعار در چهار ستون مجدول آمده است و با این بیت شاهنامه آغاز می‌شود:

به نام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه برنگذرد
(اسدی طوسی، کتابخانه بریتانیا: گ۷پ)

بعد از نه بیت از آغاز شاهنامه، متن را با این بیت از بخش «طبایع چهارگانه» گرشاسب‌نامه پی می‌گیرد:

بزرگان و پیغمبران خدای
همه بر زمین داشتستند جای
(همان‌جا)

و پس از نزدیک ۹۰ بیت از گرشاسب‌نامه دوباره با بیت زیر به شاهنامه برمی‌گردد:
خرد را و جان را همی سنجد او
در اندیشه کس نمی‌گنجد او
(همان: گ۸پ)

در ادامه، «گفتار اندر ستایش خرد» و «گفتار اندر ستایش آفرینش» را از دیباجه شاهنامه دارد و در «گفتار اندر آفرینش مردم و حیوان» تلفیقی از شاهنامه و گرشاسب‌نامه را آورده است. «گفتار اندر آفرینش آفتاب و ماه» هر دو از شاهنامه است و بعد به سراغ «نعت حضرت رسول و آل و اولاد او» از شاهنامه می‌رود. ادامه داستان از کتاب شاهنامه به ترتیب از کیومرث تا کمی بعد از پادشاهی ضحاک و داستان خوالیگران و ترکیب مغز گوسفند و انسان ادامه پیدا می‌کند و آخرین ابیاتی که از شاهنامه در این نسخه هست این‌هاست:

کنون کُرد از آن تخمه دارد نژاد
که از باد یابد به دل ترس و یاد
بود جامه‌هاشان سراسر پلاس
ندارند در دل سراسر هراس
(همان: گ ۱۵پ)

و سپس در ذیل عنوان «رفتن جمشید به طرف زاوستان» گرشاسب‌نامه را با این بیت آغاز می‌کند:

سراینده دهقان موبد نژاد
ز گفت دگر موبدی کرد یاد
(همان‌جا)

و تا خاتمه داستان از گرشاسب‌نامه، ادامه می‌یابد.

نکته قابل توجه در این دست‌نویس - که بر خلاف دو نسخه قبل، تلفیق ابیات دو مجموعه از مقدمه شاهنامه آغاز شده است - حذف ابیاتی از ابتدای گرشاسب‌نامه و داستان سرودن کتاب است که در آن از زبان اسدی طوسی به فردوسی و سرودن شاهنامه اشاره شده است. آخرین بیت از گرشاسب‌نامه که در این نسخه نوشته شده این است:

شد این داستان بزرگ اسپری
به فیروزی روز و نیک‌اختری
(همان: گ ۱۰۶ر)

بعد از بیت فوق، بیت دیگری اضافه گردیده و نوید پرداختن به داستان فریدون داده شده است:

چو زین داستان‌ها ز پرداختم^۱
ز شاه فریدون سخن ساختم
(همان‌جا)

و نسخه با انجامه به پایان می‌رسد.

چنان که می‌دانیم در نسخ معتبر گرشاسب‌نامه بعد از بیت «شد این داستان بزرگ اسپری...» چندین بیت دیگر هست که در آن، از جمله، به تاریخ سرودن گرشاسب‌نامه و نام مؤلف آن اشاره شده است:

ز هجرت بر او بر سپهری که گشت
شده چارصد سال و پنجاه و هشت

۱. کذا؛ ظاهراً: پرداختم.

چنان اندرین سعی بردم ز بن
بدان سان که بینا چو بیند نخست
ز گویندگانی که شان نیست جفت
بدین نامه گر نامم آیدت رای
ز هر در بسی گرد کردم سخن
بد از نیک زاین گفته داند درست
به خوشی چنین داستان کس نگفت
به دال اسد حرف ده برفزای
(اسدی طوسی، ۱۳۹۶: ۴۴)

که در این دست‌نویس به کلی حذف گردیده، شاید به این قصد که نشانه‌های ارتباط متن با مؤلف اصلی اثر از بین برود.

این متن - چنان‌که در کتیبه بازوبندی بالای صفحه اول درج شده است - به نام «شاهنامه» کتابت شده و مالکان بعدی نسخه، از روی متن تشخیص داده‌اند که بیشتر حجم کتاب از گرشاسب‌نامه است و به همین نام نیز در کتابخانه بریتانیا فهرست شده است.

۴. تعزیت‌نامه مرگ گرشاسب‌نامه:

برای میرعماد الحسنی، زمانی که در حال کتابت نسخه ۹۸۱ق محفوظ در کتابخانه بریتانیا بوده، احتمالاً تردیدی وجود نداشته که در حال استنساخ شاهنامه فردوسی است. از این که آیا او - طبق آنچه در پایان نسخه وعده داده و ما آن را قبلاً توضیح دادیم - به کتابت داستان فریدون پرداخته یا نه، بنا بر شواهد موجود، اطلاعی در دست نیست؛ اما دست‌نویس دیگری سراغ داریم که با این مشخصات توسط محمد برکت^۱ فهرست شده است:

گرشاسب‌نامه نسخه مدرسه امام عصر شیراز، شماره ۴۵۲، از آغاز تا فریم ۶۰۲۶ گرشاسب‌نامه است. از آنجا به بعد با داستان فریدون از شاهنامه ادامه می‌یابد (مطابق چاپ خالقی امریکا چاپ اول ج ۱ ص ۹۲ به بعد).

آغاز و پایان این دست‌نویس افتادگی دارد و از میانه داستان «هنرمایی گرشاسب در حضور ضحاک» از گرشاسب‌نامه شروع می‌شود و تا میانه داستان «کیخسرو و افراسیاب» از شاهنامه ادامه پیدا می‌کند. چنان‌که در مشخصات نسخه هم توضیح داده شده است، از فریم ۶۰۲۶ و از ماجرای فریدون به بعد، داستان از شاهنامه ادامه پیدا می‌کند. انتهای داستان

۱. این نسخه به لطف آقای جواد بشری به دستم رسید و اطلاعات مربوط به دست‌نویس - که در این مقاله آورده شده - در فایل پیوست همراه آن مندرج است.

گرشاسب در این نسخه تقریباً مشابه پایان دست‌نویس Or.12985 کتابخانه بریتانیاست و با تعزیت فریدون در مرگ گرشاسب پایان می‌پذیرد. می‌توان حدس زد اگر قرار بود نسخه کتابخانه بریتانیا توسط میرعماد و با داستان فریدون ادامه پیدا کند، مشابه نسخه‌ای می‌شد که در مدرسه امام عصر شیراز موجود است. این نکته را اضافه کنم که در دست‌نویس شیراز هیچ اشاره‌ای به گرشاسب‌نامه و سراینده آن، اسدی طوسی نشده‌است و این نام‌گذاری مبتنی بر آگاهی فهرست‌نویس نسبت به محتوای متن بوده‌است.

۵. بُریده شمشیرخان:

در نسخه‌ای از دست‌نویس تاریخ دلگشای شمشیرخانی، اثر میرزا توکل بیگ منشی، محفوظ در موزه والترز (به شماره Ms. W.597)، بعد از مقدمه‌ای کوتاه درباره داراشکوه و شمشیرخان (حاکم غزنین)، و ذکر نام کاتب (توکل بیگ فرزند تولک بیگ)، خلاصه‌ای منشور از شاهنامه فردوسی کتابت و در جای‌جای آن ابیاتی نیز از شاهنامه به متن اضافه شده‌است. در برگ ۷ این دست‌نویس، داستان فرمانروایی ضحاک و روی‌گردان شدن ایرانیان از جمشید و پیوستن او به ضحاک، چنین آمده‌است:

بزرگان ایران از جمشید روگردان شده نزد ضحاک آمدند و با لشکر تازیان متفق شدند و باز

روی به ایران نهادند. جمشید با آنها جنگ کرد و شکست خورد و آواره شد، نظم:

به ضحاک بگذاشت تخت و کلاه نهان گشت گیتی بر او شد سیاه

ز هر نامه‌ای نام جم پاک شد جهان زیر فرمان ضحاک شد»

(توکل بیگ منشی: گ ۷ر)

بیت اول در شاهنامه چاپ ماکان، با جابجایی دو مصرع و اندکی اختلاف، به صورت زیر آمده‌است:

نهان گشت گیتی بر او شد سیاه سپردش به ضحاک تخت و کلاه

(فردوسی، ۱۸۲۹م: ۲۶)

و با مقداری اختلاف ضبط در شاهنامه چاپ خالقی مطلق نیز می‌توان آن را این گونه یافت:

برفت و بدو داد تخت و کلاه بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

(فردوسی، ۱۳۸۹: ۵۱)

بیت دوم در گرشاسب‌نامه و در آغاز داستان آمده است و، چنان‌که پیش‌تر مشاهده کردیم، در دو نسخه‌ای که در بندهای ۱ و ۲ توضیح داده شد، همین دو بیت شاهنامه و گرشاسب‌نامه را به هم پیوسته‌اند. در این متن خلاصه داستان ضحاک و جمشید از گرشاسب‌نامه تا گرفتاری جمشید و مرگ او و خودکشی دختر شاه زابل با زهر، ادامه پیدا می‌کند و به سر داستان شاهنامه برمی‌گردد. تعدد دست‌نویس‌های این کتاب در پاکستان و هند نشان از رونق این کتاب در آن سرزمین داشته و نکته دیگر این‌که تلفیق داستان‌های شاهنامه و گرشاسب‌نامه محدود به کتاب‌های نظم نبوده و در کتاب‌های نثر و نظم نیز همین حکایت ادامه پیدا کرده‌است.

۶. تکه‌پاره‌های گرشاسب‌نامه:

در حدود جستجوهای نگارنده، موارد متعدّد دیگری نیز هست که کمابیش چنین مشابهت‌هایی را به اجمال یا تفصیل می‌توان در آن‌ها سراغ گرفت. از جمله، مجموعه‌ای که در بخش دیجیتال دانشگاه هایدلبرگ آلمان به شماره ۱۹۷۲۰ نگهداری می‌شود (کتابت: ۱۲۳۵ق) و شامل سام‌نامه و شاهنامه است؛ به این صورت که از انتهای داستان جمشید در شاهنامه وارد داستان گرشاسب‌نامه می‌شود و داستان حضور جمشید در زابلستان و آشنایی با دختر شاه و سرانجام «کدخدا شدن جمشید» و گرفتاری او به دست ضحاک را روایت می‌کند. این بخش دارای دو مجلس نگاره است که یکی مربوط به «بزم جمشید و دختر کورنگ‌شاه» است و دیگری نگاره «مجلس گرفتاری جمشید و حضور با سر برهنه و داستان بسته در بزم ضحاک». داستان گرشاسب بعد از کشته‌شدن جمشید با اطلاع دختر شاه زابل و زهر خوردن او پی‌گرفته می‌شود و تا تولّد «طورگ» و جنگ او با پسر شاه کابل ادامه پیدا می‌کند و سرانجام به داستان ضحاک از شاهنامه برمی‌گردد.

مشابه نسخه یادشده، شاهنامه دست‌نویس دیگری در بخش نسخ خطی کتابخانه کنگره آمریکا به شماره M014 است که قسمت کوتاهی از گرشاسب‌نامه، مربوط به حضور جمشید در زابلستان و ازدواج با دختر کورنگ، را در بر دارد و بعد از زهر خوردن دختر شاه زابل، داستان زاده‌شدن طورگ و جنگ با سرنده («هَرُند» در دست‌نویس) را در سی بیت اضافه می‌کند و سپس با داستان ضحاک از شاهنامه ادامه می‌یابد.

روایتی خلاصه‌تر از روایت دست‌نویس فوق، در دست‌نویس دیگری از شاهنامه مورخ ۱۱۳۴ق در لاهور، و محفوظ در دانشگاه هاروارد، به چشم می‌خورد. در این دست‌نویس، بدون اشاره به رفتن جمشید به زابلستان و ازدواج با دختر کورنگ‌شاه، قبل از کشته‌شدن جمشید به دست ضحاک، چند بیت مغلوط از گرشاسب‌نامه آمده‌است که به خودکشی همسر جمشید اشاره می‌کند و بعد به دونیم شدن جمشید با اژه می‌پردازد و داستان با شاهنامه پی گرفته می‌شود.

مصححان فرامرنامه بزرگ، در مقدمه تصحیح خود، دست‌نویس‌های موجود از این کتاب را این‌گونه دسته‌بندی کرده‌اند: تحریر اول: نسخه‌های مستقل، و تحریر دوم: نسخه‌های شاهنامه که فرامرنامه بزرگ را در خود جای داده‌اند (فان زوتفن و خطیبی، ۱۳۹۴: شصت و هفت). از پنج دست‌نویس تحریر دوم، در سه نسخه، فرامرنامه در کنار گرشاسب‌نامه و سایر متون حماسی کتابت شده‌است که صورتی نزدیک به موارد یاد شده دارد.

۷. ذکر از خسرو ملک‌شاه

۷-۱. تمام نسخه‌هایی که تا اینجا بررسی کردیم با همه تفاوت‌هایشان، یک وجه مشترک دارند، و آن این‌که در همه آنها هر اثر یا قرینه‌ای حاکی از انتساب گرشاسب‌نامه به اسدی طوسی، از متن حذف شده‌است. حال سؤال این است که آیا از ابتدا که گرشاسب‌نامه در ضمن شاهنامه کتابت شده روال همین‌گونه بوده‌است یا این که به مرور زمان این اتفاق افتاده و نسخه‌های قدیم‌تر وضع متفاوتی داشته‌اند؟

در کتابخانه بریتانیا و مطابق فهرست ریو در ذیل مدخل شماره ۱۹۵، نسخه‌ای با شماره Or. 4906 معرفی شده که خلاصه ترجمه آن چنین است:

این نسخه در ۶۴۲ صفحه به اندازه ۱۲/۵*۸ اینچ دارای ۲۵ خط در چهار ستون مجدول طلایی به خط نستعلیق متوسط نوشته شده و دارای ۳۸ مجلس نگاره به سبک ایرانی است و ظاهراً در قرن ۱۷ میلادی کتابت شده‌است. این نسخه دارای بیش از ۶۰ هزار بیت از شاهنامه فردوسی و حداقل ۱۰ هزار بیت دیگر است که به متن اصلی شاهنامه اضافه شده‌اند (Rieu, 1895: 128).

نسخه‌ای که ریو معرفی کرده است تاریخ کتابت ندارد و در سال ۱۸۳۹ میلادی سیر

هنری رالینسن^۱ آنرا در بغداد خریداری کرده و مطابق یادداشت روی کتاب مشخص می‌شود که نسخه پیش از آن متعلق به تیمور میرزا نامی بوده است. علاوه بر این، در برگ ۴۴۶ پ یک رباعی توسط مالک پیشین نسخه به تاریخ ۱۱۵۷ ق نوشته شده است (Rieu: 1895:129).

بخش عمده ۱۰ هزار بیت افزوده بر شاهنامه متعلق به گرشاسب‌نامه اسدی طوسی است. این ابیات در دو بخش و در میان ابیات شاهنامه کتابت شده است، به گونه‌ای که روال داستانی شاهنامه را حفظ کرده است و خللی به روایت وارد نمی‌کند. بخش اول از برگ ۱۰، سطر ۲۳، با بیت:

کنون گُرد از آن تخمه دارد نژاد که آباد ناید به دل بُرش، یاد
و در سطر ۲۴ با بیت:

ز کردار گرشاسب اندر جهان یکی نامه بُد یادگار مهان
آغاز می‌شود و تا مرگ اثرط، پدر گرشاسب، و به تخت نشستن گرشاسب و بیت:
چو بنهادی از چرخ بر کینه تیر به پیکان در آوردی از چرخ پیر
در برگ ۶۸ پ، سطر ۲۲ ادامه پیدا می‌کند. بیت بعدی در گرشاسب‌نامه چاپ یغمایی این است:

همان سال ضحاک را روزگار دژم گشت و شد سال عمرش هزار
(اسدی طوسی، ۱۳۹۶: ۲۹۳)

که در دست‌نویس Or.4906، پیش از آن، هشت صفحه از داستان به پادشاهی رسیدن فریدون از شاهنامه فردوسی افزوده شده است و سپس با بیت یاد شده در برگ ۷۳ ر به گرشاسب‌نامه برمی‌گردد و تا پایان کتاب در برگ ۱۰۱ پ ادامه پیدا می‌کند. ذکر اسدی و تاریخ کتابت گرشاسب‌نامه از زبان او نیز در ضمن ابیات نقل شده است.

بعد از اتمام گرشاسب‌نامه در برگ ۱۰۱ پ عنوان «ز هجرت هفصد و چهل و هشت سال گذشته» آمده است و سپس ابیاتی دارد که با بیت:
ز هجرت رسیده به هفتصد سنین چهل هشت بر سر نوشته شد این

1. Sir Henry Rawlinson

آغاز می‌شود و در ادامه ابیاتی از وصیت گرشاسب به نریمان را از گرشاسب‌نامه می‌آورد و سپس در برگ ۱۰۲ ار ضمن نعت نبی و یارانش بیت زیر آمده است:

الا ای خردمند روش‌نروان
حقیقت‌گزین دور شو از گمان
از این بیت به بعد، تعداد ۵۰ بیت با اختلافاتی در بعضی ضبط‌ها، مانند ابیات ۱ تا ۵۰، اختیارات شاهنامه است^۱ (علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۴-۲۶)، ابیاتی که توضیح می‌دهد گردآورنده این گزیده، اشعار بسیاری خوانده و در این میان شاهنامه را نغز یافته است. پس از آن، مضامین مختلف آن را به سیزده باب تقسیم، و باب‌ها را به صورت منظوم ذکر می‌کند. در ادامه و در برگ ۱۰۲ پ در یازده بیت، به مدح ملک‌شاه می‌پردازد که مطابق با ابیات ۱۰۰ تا ۱۱۰ اختیارات شاهنامه است (علی بن احمد: ۱۳۷۹: ۲۸-۲۹)؛ ابیاتی شامل:

چو بندد بر^۲ بارگی تنگ تنگ
چه غرم و چه آهو چه شیر و پلنگ
ملکشاه خسرو به خم کمند
ز پیشه سپارد شکاری به بند
چنان شهریاری چنان شاهزاد
ندیدد و ندارد زمانه به‌یاد
و سرانجام با عنوان «خاتمة الكتاب» با نعت پیغمبر از گرشاسب‌نامه متن را به پایان می‌رساند. آخرین بیت در قسمت گرشاسب‌نامه چنین است:

بسر بردم این‌نامه گرشاسب را
ازین پس شنو نامه شاه را^۳
و سپس در ابتدای صفحه بعد با پادشاهی منوچهر از شاهنامه و با بیت زیر داستان را پی می‌گیرد:

به هشتم پیامد منوچهر شاه
به‌سر بر نهاد آن کیانی کلاه
(فردوسی، ۱۳۸۹: ۱۶۱)

۱. بعضی ضبط‌ها در این دست‌نویس نسبت به نسخه چاپی اختیارات شاهنامه مرتجح است. برای نمونه، ضبط «ملک» در نسخه OR.4906 به جای «فلک» در بیت زیر از اختیارات شاهنامه:

سمندی که دارد ملک زیر ران
اگرچه بود چون هیون گران
(علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۸)

۲. ظ: ابر

۳. کذا

۷-۲. از مدح ملک‌شاه در پایان گرشاسب‌نامه نمونه دیگری هم در دست داریم. این دست‌نویس - که در کتابخانه ملی فرانسه به شماره 224/1517 F1 نگهداری می‌شود و با نام «شاهنامه» فهرست شده - در اصل مجموعه‌ای است که به ترتیب شامل گرشاسب‌نامه و شاهنامه می‌شود که به صورت مجزا کتابت شده‌اند. اول و آخر این نسخه افتادگی دارد و بعدتر ابتدای آن با جدول‌کشی و خطی شبیه اصل کتاب، از نو نوشته شده و کاتب اخیر به اشتباه کتاب را شاهنامه پنداشته است و ابتدای آن را از شاهنامه نوشته و بعدتر در میانه کار متوجه اشتباه خود شده و با سرودن ابیاتی متن شاهنامه را به گرشاسب‌نامه وصل کرده است. پس از قسمت نونویس که شامل چهار صفحه است گرشاسب‌نامه با بیت (به روم و به هندوستان و به چین / به ایران و هر هفت کشور زمین) آغاز می‌شود که اگر فرض کنیم در اصل و بدون افتادگی‌ها از ابتدای گرشاسب‌نامه تمام ابیات کتابت شده بوده است، در شرایط فعلی تقریباً ۳۵۰ بیت از منظومه را ندارد. با توجه به وجود چهارستون و ۲۵ سطر در هر صفحه دست‌نویس، ۵۰ بیت در صفحات بدون عنوان وجود دارد که نشان می‌دهد احتمالاً چهار برگ (هشت صفحه) از ابتدا افتادگی دارد.

این دست‌نویس زمانی متعلق به عباس میرزا بوده بوده و طبق انجامه نونویس کتاب در سال ۱۲۲۳ق/۱۸۰۸م در تبریز به فردی به نام «بارون نرسیاه» (؟) انعام داده شده که ممکن است فرانسوی بوده باشد. این احتمال وجود دارد که اصل نسخه در زمانی قدیم‌تر از تاریخ انجامه، کتابت شده باشد. در متن قرینه‌ای برای اثبات این احتمال وجود ندارد و تنها با توجه به شکل سرلوح تاج‌دار در آغاز بخش شاهنامه می‌توان حدس زد که نسخه در ابتدای دوران صفوی پدید آمده باشد. در پایان گرشاسب‌نامه - که در این دست‌نویس کتاب مستقلی است - مانند دست‌نویس Or.4906 لندن، انجامه منظومی وجود دارد که با اختلافاتی در بعضی ضبط‌ها، همان انجامه نسخه Or.4906 لندن است. با این دو توضیح که: (۱) بیت مربوط به علی بن احمد، گردآورنده اختیارات شاهنامه، در این نسخه نیست، و (۲) بعد از مدح ملک‌شاه در این دست‌نویس، متن گرشاسب‌نامه تنها با سه بیت به پایان می‌رسد در حالی که، شاهنامه از ابتدا و با مقدمه شاهنامه بایسنغری تا پایان ادامه می‌یابد.

با توجه به توضیحات بالا، چند نکته زیر می‌تواند راه‌گشا باشد:

● در حد یافته‌های نگارنده، نسخه معرفی شده (Or.4906)، برخلاف دست‌نویس‌های پیشین، تنها نسخه‌ای از این دست است که علی‌رغم درج گرشاسب‌نامه در میانه شاهنامه، نشانه‌هایی در آن دال بر این‌که اسدی طوسی مصنف گرشاسب‌نامه است، دیده می‌شود، از جمله بیت:

درین نامه گر نامم آیدت رای به دال اسد حرف ده برفزای
در برگ ۱۰۱ ر و عنوان «تمام شدن کتاب گرشاسب‌نامه» در برگ ۱۰۱ پ.

● چنان‌که در توضیحات دو نسخه اخیر بیان شد، خواه این دو نسخه از اصل مشترکی باشند خواه با واسطه یا واسطه‌هایی از نسخه‌ای مشترک رونویسی شده باشند، کاتب نسخه مادر به دست‌نویسی از اختیارات شاهنامه دسترسی داشته و بخش خاتمه کتاب را از آن نقل کرده است. اگر درستی تاریخ نقل شده از نسخه کهن تر (۷۴۸ق) در نسخه Or.4906 را بپذیریم، اصل این دست‌نویس از تنها نسخه موجود اختیارات شاهنامه حداقل یک قرن قدیم‌تر است.

● تاریخ ۷۴۸ق در این دست‌نویس - که هم به صورت عنوان و هم در ضمن بیت در متن آمده - چنان‌که در فهرست ریو هم گفته شده است، می‌تواند از نسخه‌ای کهن‌تر نقل شده باشد و این احتمال را مطرح می‌کند که نمونه‌هایی از درج گرشاسب‌نامه در ضمن شاهنامه در قرن هشتم هم اتفاق افتاده است.

۸. نهالی بُد این هر دو هم زان درخت (فرامرزنانه‌ها)

در مقدمه فرامرزنانه کوچک، مصححان نظر زنده‌یاد اکبر نحوی را پذیرفته‌اند که سال سرودن این اثر از سال ۵۵۵ تا ۵۶۰ق بوده است. ایشان در ادامه مقدمه و در قسمت متن‌شناسی توضیح داده‌اند که «اقتباس مستقیم از بیان فردوسی در فرامرزنانه پرشمار نیست و سراینده کوشیده است در فضا‌سازی‌ها و تصویرپردازی از صحنه‌های نبرد و توصیف شخصیت‌ها و منش آنان، این اقتباسها پوشیده‌تر باشد» (خطیبی - غفوری، ۱۳۹۹: سی‌وهشت) و در ادامه افزوده‌اند که فرامرزنانه کوچک، تأثیرپذیری کمتری نسبت به منظومه‌های پهلوانی دیگر نظیر فرامرزنانه بزرگ و شبرنگ‌نامه دارد (همان‌جا).

نکته اینجاست که سراینده فرامرنامه کوچک که خود را غلام فردوسی می‌داند، بیشتر تحت تأثیر اسدی طوسی است و قراین متنی متعددی می‌توان یافت که این «روستابچه فرسی»^۱ گرشاسب‌نامه را - فارغ از این که مؤلفش چه کسی باشد - می‌شناخته و تأثیرات این شناخت در فرامرنامه مشهود است. برای نمونه می‌توان مواردی را برشمرد که نشان از تأثیرپذیری مستقیم مؤلف فرامرنامه کوچک از اسدی طوسی دارد، بدون آن‌که نامی از گرشاسب‌نامه یا مؤلفش برده باشد: ۱. شباهت داستان دخمه طهمورث در گرشاسب‌نامه و لوح زرنوشته که مخاطب نوشته گرشاسب است با داستان نامه ضحاک به فرامرز بعد از کشتن کناس دیو در فرامرنامه و همچنین نامه نوش‌زاد بن جمشید برای فرامرز؛ ۲. داستان کشتن اژدها در گرشاسب‌نامه و فرامرنامه و توصیفات مشترکی که از اژدها شده‌است؛ ۳. کشتن کرگدن در گرشاسب‌نامه و فرامرنامه؛ ۴. اندرز چگونگی رفتار کردن در برابر شاه در هر دو متن.

این شباهت‌ها تنها از ۵۰ صفحه اول متن فرامرنامه به دست آمده‌است و احتمالاً محدود به این مقدار هم نیست. در مقدمه فرامرنامه بزرگ، زیر عنوان «فرامرنامه بزرگ، فرامرنامه کوچک و گرشاسب‌نامه» (فان زوتفن - خطیبی: ۱۳۹۴: چهل و دو) هم به برخی از این شباهت‌ها با تفصیل بیشتری پرداخته‌است.

نتیجه‌گیری

با عنایت به این شواهد و با توجه به اتمام گرشاسب‌نامه در ۴۵۸ق و قتل ملک‌شاه در ۴۸۵ق، می‌توان این احتمال را داد که نوشتن شاهنامه و گرشاسب‌نامه در یک مجموعه به‌عنوان دو منظومه مستقل از یکدیگر، به‌خاطر شباهت‌های متنی و محتوایی، از زمانی نزدیک به تألیف گرشاسب‌نامه آغاز شده باشد و به علت هم‌خوانی روال داستانی این کتاب با شاهنامه، به‌مرور زمان نسخه‌هایی نوشته شده‌است که گرشاسب‌نامه را با ترتیب صحیح روایی در میان شاهنامه گنجانده باشند. گرچه امروز ما می‌دانیم که ذکر نام ملک‌شاه سلجوقی در دو نسخه

۱. یکی روستابچه فرسیم غلام دل پاک فردوسی

معرفی شده در بخش ۷ این مقاله متعلق به کتاب مستقلی است که به نام اختیارات شاهنامه می‌شناسیم، اما می‌توان فرض کرد که علاوه بر کتاب اختیارات شاهنامه در کتابخانه ملک‌شاه، مجموعه‌ای شامل شاهنامه و گرشاسب‌نامه هم وجود داشته‌است که ذکر ملک‌شاه و مدح او نیز در بخشی از انجامة آن و از روی سروده‌ی علی بن احمد، گردآورنده و سراینده‌ی مقدمه و مؤخره‌ی اختیارات شاهنامه، گنجانده شده باشد.

محتمل است که در آغاز نسخه‌ای مانند دست‌نویس موجود در کتابخانه‌ی ملی فرانسه به شماره 224/1517 F1 (متعلق به عباس میرزا)، به‌صورت مجموعه و شامل شاهنامه و گرشاسب‌نامه نوشته شده باشد و بعدتر به‌خاطر هم‌وزنی و شباهت روایی و بر اساس منطق تاریخی حاکم بر دو متن، نسخه‌ای مانند نسخه‌ی شماره Or.4906 موجود در کتابخانه‌ی بریتانیا به وجود آمده و بر اساس توالی داستانی، متن گرشاسب‌نامه به میانه‌ی شاهنامه الحاق شده باشد. اگر تاریخ نقل شده از نسخه‌ی کهن‌تر را در این نسخه بپذیریم، قدیم‌ترین نسخه‌ای که به این صورت به دست ما رسیده در میانه‌ی قرن هشتم به وجود آمده‌است. چنان‌که در همین نسخه می‌بینیم در ابتدا آثاری که نشان می‌دهد متن گرشاسب‌نامه سروده‌ی اسدی طوسی است در متن نگه داشته می‌شده و به مرور زمان این نشانه‌ها به دست کاتبان بعدی از بین رفته و بعدتر شاهد نسخه‌هایی هستیم که در آنها همه یا بخشی از گرشاسب‌نامه در خلال شاهنامه کتابت شده است و بر مردم بی‌تبع - چنان‌که رضاقلی‌خان هدایت در مجمع‌الفصحا گفته - حقیقت آن آشکار نبوده و گرشاسب‌نامه را هم سروده‌ی فردوسی دانسته‌اند. همان‌طور که گفته شد، برای عمادالحسنی مبرهن بوده که در حال کتابت نسخه‌ای از شاهنامه بوده‌است و حتی بعد از پایان گرشاسب‌نامه وعده‌ی ادامه داستان فریدون را هم داده‌است و مانند نسخه‌ی Or.4906 داستان گرشاسب با اندکی تفاوت در ضبط بعد از بیت ذیل در هر دو دست‌نویس آغاز شده‌است:

کنون گُرد از آن تخمه دارد نژاد
که آباد ناید به دل برش یاد

این می‌تواند نشان دهد که هنوز قرآینی وجود دارد که از نسخه‌ی اصلی واحدی، تحریری قدیم‌تر از نسخه‌ی Or.4906 به مرور زمان به نسخه‌ی Or.12985 (به خط عمادالحسنی) تغییر شکل یافته باشد.

می‌توان احتمال داد که برای مؤلف فرامرزننامه کوچک نیز گرشاسب‌نامه اثر مستقلی نبوده‌است که سراینده‌ای غیر از فردوسی داشته باشد و این نکته می‌تواند تاریخ سروده‌شدن فرامرزننامه را تا زمانی دیرتر از آنچه مصححان پذیرفته‌اند به تأخیر بیاندازد: زمانی که فرآیند به‌هم‌آمیختگی این دو متن به گونه‌ای بوده‌است که نه تنها برای کاتبان بلکه برای سفارش‌دهندگان این متن نیز، دو کتاب اثر مستقلی محسوب نمی‌شده‌است و کل آن را به‌عنوان شاهنامه و مؤلف آن را فردوسی می‌دانسته‌اند. این نظر را می‌توان به مؤلف فرامرزننامه بزرگ هم تسری داد و حتی این احتمال را داد که با تبدیل‌شدن این عمل به سنتی ادبی شاهد نسخه‌های متعددی باشیم که برزنامه، فرامرزننامه و سایر حماسه‌های فرعی با توجه به توالی داستانی در میان شاهنامه گنجانده شده‌اند، بدون آن‌که اثری از مؤلف آن در متن باشد. البته این بدان معنی نیست که کلیه نسخه‌های معرفی‌شده در این مقاله از منبعی مشترک داشته‌اند و تلفیق شاهنامه و گرشاسب‌نامه تنها یک‌بار اتفاق افتاده‌است. این وضعیت می‌تواند در دوره‌های مختلف و با روش‌ها و انگیزه‌های متفاوتی رخ داده باشد؛ برخی از نسخه‌های معرفی‌شده می‌توانند حاصل تلفیق‌هایی از این دست باشند.

منابع

- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۹۰). لغت فرس. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
- _____ (۱۳۹۴). گرشاسب‌نامه (چاپ عکسی). محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۹۶). گرشاسب‌نامه. تصحیح حبیب یغمایی. تهران: دنیای کتاب.
- _____ . گرشاسب‌نامه. نسخه شماره Or.12985 کتابخانه بریتانیا، تاریخ ۹۸۱ق، کاتب: عمادالحسنی.
- _____ . گرشاسب‌نامه، نسخه شماره ۱۵۳۶ مدرسه سپهسالار، کتابت: ۸۶۰ق.
- امیدسالار، محمود (۱۳۹۴). «گرشاسب‌نامه و قاعده حذف نسخه رونویسی شده». گزارش میراث، دوره دوم، سال نهم، شماره پنجم و ششم (پیاپی: ۷۲-۷۳): ۱۶-۳۱.

- توکل بیگ منشی. تاریخ دلگشای شمشیرخانی. نسخه شماره Ms. W.597 موزه والترز (مربلند آمریکا). کتابت: قرن ۱۳ هجری.
- شاپوران، علی (۱۳۹۶). «جستجویی در برخی نسخه‌ها و کاتبان شاهنامه»، در: سرو رشید (یادنامه غلامرضا رشید یاسمی). کرمانشاه: دیپاچه.
- فرامرنامه بزرگ (۱۳۹۴). تصحیح ماریولین فان زوتفن و ابوالفضل خطیبی. تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه. نسخه شماره Or.4906 کتابخانه بریتانیا.
- _____ . شاهنامه. نسخه شماره MS 344 کتابخانه بادلیان (لندن)، کتابت: ۱۰۱۰ ق.
- _____ . شاهنامه. نسخه شماره 2113 کتابخانه ملی فرانسه، کتابت: اول ماه رجب ۹۷۴ ق، کاتب: امیرالکتاب شیرازی.
- _____ (۱۳۸۹). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق، جلد اول. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ (۱۸۲۹ م). شاهنامه. به کوشش ترنر ماکان، جلد اول. هند: مطبعة پیرس.
- مرزبان فارسی، رفیع‌الدین (۱۳۹۹). فرامرنامه کوچک. تصحیح ابوالفضل خطیبی و رضا غفوری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۱). مجمع الفصحاء. به کوشش مظاهر مصفا، جلد اول. تهران: امیرکبیر.
- علی بن احمد (۱۳۷۹). اختیارات شاهنامه. تصحیح مصطفی جیحونی و محمد فشارکی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- Rieu, Charles Pierre Henri (1895). *Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum*, London.

Table of Contents

Editorial	5
Tūr in Iran's <i>Pahlavāni</i> (heroic) texts: Introducing "The Story of Tūr b. Jahāngir" / Reza Ghafouri	9
Words ending in <i>-āy</i> and <i>-ūy</i> in Persian old texts; Some practice in the techniques of pronunciation / Masoud Rastipoor	27
Jāmi' al-ḥisāb: A Persian work attributed to Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on <i>Ḥisāb al-hawā'</i> / Fatima Saadatmand	49
Shir Ali Khān Lūdi's adaptation from <i>Jāme' al-sanāye'</i> by Seif-e Jām of Herat, and some observations on the amendment of <i>Mer'āt al-khiyāl</i> / Omid Shahmoradi	73
Historical connection between poetic metres and musical rhythms in ancient texts / Behrad Banaie	85
"Garshāhnāmeḥ": The incorporation of <i>Garshāsbnāmeḥ</i> 's couplets into afew of the <i>Shāhnāmeḥ</i> 's MSS in accordance with the sequence of the tale / Ali Asghar Ebrahimi-vinicheh	119
The possibility that a well-known ghazal attributed to Hafiz Is not actually his / Amir Shafaqat	141
Two stolen old manuscripts of "Devalrāni Khīzr Khān" poem transcribed by Darvish Mohammad b. Ali / Mahdieh Asadi & Bijan Zahiri Nav	157
The accounts of <i>Leili o Majnun</i> in Kurdish literature / Hadi Bidak	179
Sufi <i>Arba'in-negāri</i> (compiling 40 traditions): Examination and correction of the <i>Arba'iniyāt</i> composed by Qotb al-Din Mohyi of Kūshkenār / Ehsan Pourabrisham	199

Mirror of Heritage

(Ayene-ye Miras)

Semiannual Journal of Literary and Textological Studies

New Series, Vol. 20, Issue No. 1 (70), 2022

